

EL KUZARÍ EN LA TRADICIÓN CRISTIANA UN EJEMPLO DEL DIÁLOGO ENTRE RELIGIONES

Rosa Planas

Així com és indiscutible la influència que ha tingut el *Kuzarí*⁸⁷ de Iehudà ha-Leví (Tudela?, Navarra c. 1075 – ? c. 1141) en la història del judaisme occidental, també cal esmentar l'impacte que va tenir en la tradició cristiana. La forma de diàleg i el sentit polèmic que presenta l'obra fa que s'estengui a la literatura de controvèrsia, que va gaudir d'una gran vigoria durant tota l'Edat Mitjana i que es mantingué, gairebé de manera ininterrompuda, fins a temps ben recents. La disputa entre religions representava aleshores un problema de primera magnitud, com així ho palesen els nombrosos testimonis escrits i també les controvèrsies públiques que es convocaren amb l'objectiu de demostrar amb arguments les veritats de la fe.

Ha-Leví, abans d'escriure el *Kuzarí*, havia viatjat per la península Ibèrica i coneixia de primera mà la confrontació religiosa que vivien les distintes comunitats, on convivien jueus, musulmans i cristians. Unes relacions que eren especialment difícils perquè, obligats a conviure, no es podien deixar d'enfrontar en la lluita política per dominar el territori i, d'altra banda, maldaven per aconseguir la supremacia espiritual des de la seva identitat religiosa. Els més malparats en aquest tipus de societat eren els jueus que, sense disposar de territori ni de cap espai on desenvolupar-se com a poble, malvivien entre les nacions intentant mantenir la

⁸⁷ Entre les traduccions modernes a què pot recórrer el lector interessat, podem esmentar: Rabbi Yehudah HALEVI, *The Kuzari. In Defense of the Despised Faith*; traducció i notes del rabí N. Daniel Korobkin; Feldheim, Jerusalem-Nova York, 2009; i Juda HALEVI, *Le Kuzari. Apologie de la religion méprisée*; traducció de Charles Touati; Peeters, París-Lovaina, 2006.

unitat, basada en la força de la seva fe i de la seva tradició. En el convenciment de ser els més antics i legitimats pel fet d'haver estat l'origen de les altres religions que els dominaven, trobaren que aquest sentiment es palesava en les pàgines del *Kuzarí*, on el *kehaver* (el rabí) no s'està d'afirmar aquesta posició davant del rei quan aquest el confronta amb la condició d'esclavatge en què viu el poble jueu entre els pobles de la terra.

S'ha insistit sovint en el caràcter original del *Kuzarí* en tant que es configura com una de les primeres obres escrites on es presenta la controvèrsia religiosa; d'aquí la necessitat de preguntar-nos si va ser possible una interrelació amb els oponents cristians contemporanis. Un dels filòsofs de més renom i coetani de ha-Leví és Pere Abelard (1079-1142), creador de polèmica dintre del mateix pensament cristià en enfrontar-se obertament a Bernat de Claravall amb qui mantingué un pols per la manera amb la qual encarava el problema de la conciliació entre fe i raó. Va ser perseguit, empresonat, i va viure una vida sempre a la frontera de l'ortodòxia, tal i com ell mateix explica en la seva autobiografia *Historia calamitatum* on, aclaparat pels problemes, es planteja fins i tot d'anar a viure a terres de gentils on, segons els seu parer, hauria mantingut amb major comoditat la seva fe cristiana. Abelard és autor d'un diàleg interreligiós, *Dialogus inter Philosophum, Iudaeum et Christianum* que, per les seves característiques i coincidència d'època, ha estat comparat amb el *Kuzarí*.⁸⁸

Manfred Svensson ha sostingut que el *Dialogus* és una mena d'apologia d'Abelard mateix en la seva discussió amb Bernat, ja que el text para esment en el discurs entre cristians més que no pas amb els jueus. El protagonista del diàleg és el filòsof que és qui manté la disputa amb el jueu i el cristià. Abelard exerceix de jutge. L'enfrontament no és entre religions, sinó de les religions amb la filosofia. Abelard, que pertanyia al cercle de Pere el Venerable (ca. 1094-1156) coneixia l'islam, una de les *tres sectae* que apareixen al diàleg. Pere el Venerable va ser el primer en ordenar una traducció de l'Alcorà, *Mahometus pseudopropheta* (1141) i es va mostrar partidari de la disputa ideològica més que no pas dels fets d'armes com les croades, ell mateix va ser autor d'un tractat *Adversus iudaeorum inveteratam duritiem*, de contingut prou radical.

El text d'Abelard presenta algunes connexions amb el *Kuzarí*, com l'explicació que dóna el jueu a la raó per la qual el seu poble és perseguit. Segons ha-Leví es tracta d'una prova preparatòria per a l'arribada del regne messiànic que ha de tornar a Israel tota la seva esplendor, mentre que per al jueu d'Abelard els cristians, més que els altres, tenen el motiu

⁸⁸ Aryeh GRABOÏS, «Un chapitre de tolérance intellectuelle dans la société occidentale au XXe siècle: le Dialogus de Pierre Abélard et le Kuzarí d'Yehudah Halevi», dins Jean JOLIVET & René LOUIS (ed.), *Pierre Abélard / Pierre le Vénéralbe*; Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1975, pàg. 641-654. *Vid.* també Manfred SVENSSON, «Abelardo, el argumento del Diálogo entre un filósofo, un judío y un cristiano»; *Revista Philosophica* 32 (Semestre II/2007), Valparaíso, pàg. 137-155.

de la venjança per a perseguir-los, atès que els jueus foren els qui mataren el seu Messies. El jueu d'Abelard reconeix que el cristianisme és una continuació del judaisme i, en un moment del diàleg, anomena *frater* al cristià, que també participa en el diàleg.

La posició del filòsof del *Dialogus* té també punts en comú amb l'actitud que més endavant adoptarà Ramon Llull (1235-1315), ja que es queixa que molts estan disposats a creure sense entendre. Llull insistirà en la validesa dels arguments racionals i en la possibilitat de demostrar la fe amb «raons necessàries» i aquesta certesa serà la base de la seva apologètica. En la posició contrària es troben Bernat de Claravall, Ramon de Penyafort i els dominics que, juntament amb altres, afirmaven que el valor de la fe rau precisament en la impossibilitat de ser demostrada.

En el *Dialogus* el jueu és el primer a parlar, ja que se li respecta l'antiguitat, el fet d'ésser el primer en la cronologia dels monoteistes. S'acosta al jueu del *Kuzari* quan afirma, a més del valor intrínsec de la tradició, ser el representant del poble que ha portat la llei de Déu al món; també recorda el *khaver* del *Kuzari* quan diu que la recompensa que rebran de part de Déu serà més gran a causa del patiment que han suportat com a poble. Patiment i recompensa, juntament amb el testimoni de la tradició, acosten ambdues obres que presenten un prototipus de jueu molt semblant. Un altre dels arguments que comparteixen ambdós jueus literaris és l'essència d'aquesta recompensa que els espera, que no rau en béns materials sinó en el gaudi de la divinitat. El valor del ritualisme també es troba en boca del jueu d'Abelard, ja que, per a aquest, els rituals distingeixen el poble jueu dels altres pobles, coincidint també en això amb el *khaver* de ha-Levi.

Les primeres confrontacions públiques entre jueus i cristians tingueren lloc a París (1240) i a Barcelona (1263), la darrera entre Pau Cristià, dominic i natural de Montpeller, i Nahmànides, en presència del rei Jaume I i Ramon de Penyafort.⁸⁹ El rei concedí llibertat d'expressió, almenys teòricament, perquè els contrincants exposessin les seves raons. Encara que els jueus foren respectats, sembla que Nahmànides va haver d'exiliar-se a Terra Santa, on arribà l'any 1267. Aquests primers debats degueren influir en Ramon Llull, que s'adonà que les raons basades en els textos no ajudaven a convèncer l'adversari ni li modificaven la comprensió de la pròpia fe. D'aquesta convicció en va sorgir un nou sistema, personal i diferent, per procurar la conversió dels oponents (musulmans i jueus) que el mateix Llull anomenà l'Art.

⁸⁹Sobre les controvèrsies i la literatura que produïren vg. Manel FRAU-CORTÈS, «*Arc i escut*»: una obra apologètica de R. Ximon ben Tsémah Duran en el marc de la literatura de polèmica; Lleonard Muntaner, Palma, 2014.

El *Kuzarí* va ser una obra de gran exemplarisme pel que fa a la presentació de la disputa com un diàleg civilitzat. De fet, el rei khàzar, model de monarca tolerant, esdevé un exemple per als campions de la disputa sense armes. El seu mètode és escoltar, parar l'orella i intentar comprendre els arguments que li posen al davant els dignes representants de les religions per ajustar-los a les seves pròpies inquietuds i treure'n la veritat. Aquest plantejament el trobarem en forma molt semblant al *Llibre del gentil e dels tres savis* (1272?) de Ramon Llull.

Tal i com ha assenyalat A. Bonner, aquesta obra és «una presentació popular dels arguments apologetics lullians d'acord amb el mètode i l'estructura de l'Art». ⁹⁰ Seguint aquest autor considerem que el *Llibre del gentil* no és tan sols l'obra apologetica i polèmica més important de Ramon Llull, sinó que —com el mateix Bonner ha insinuat— és possible que fos concebuda com un instrument d'ensenyança per als missioners que havien de dedicar-se a la conversió, els frares del monestir de Miramar, la fundació emblemàtica de Llull per escometre l'acció evangelitzadora en terres d'infidels.

Llull s'adonà que les religions en confrontació (judaisme i islamisme) no eren blocs monolítics, sinó que hi havia faccions i tendències. A partir d'aquesta realitat, Llull rebutjà els arguments basats en els textos sagrats i exigí dels seus disputants uns principis d'acord, que tots ells podien admetre i defensar: 1) creença en un sol Déu; 2) que Déu s'expressa a través d'uns atributs o dignitats; 3) que la matèria ha estat creada a partir de quatre elements.

A través d'aquests principis, Llull havia d'organitzar les bases de la discussió. La dona Intel·ligència, figura al·legòrica que presenta les armes als contrincants, mostra els cinc arbres que duen les solucions escrites en llurs flors. S'estableixen així les regles per al debat. En aquest sentit, el *Gentil* s'allunya del *Kuzarí* on tot i presentar-se la forma dialogada, no assistim en cap moment a un debat organitzat, amb uns supòsits metodològics que tots s'avenen a respectar. L'exposició continuada d'arguments és però idèntica en ambdues obres, encara que Llull tria, igual que Abelard, per a l'orde d'intervenció el plantejament cronològic, de la religió més antiga a la més moderna.

En el llibre segon ⁹¹ trobem el torn del jueu i s'enumeren els 8 articles en què, segons Llull, es basa la fe jueva:

- 1.- Un sol Déu.
- 2.- Déu és creador.

⁹⁰ A. BONNER (ed.), *Obres Selectes de Ramon Llull (1232-1316)*; Moll, Palma 1989, vol. I, pàg. 95 (d'ara endavant, LLULL, OS). Bonner tingué cura també de l'edició de Ramon LLULL, *Llibre del gentil e dels tres savis*; Patronat Ramon Llull (Nova Edició de les obres de Ramon Llull 2), Palma, 2001.

⁹¹ LLULL, OS, I, pàg. 142.

- 3.- Déu donà la llei a Moisès.
- 4.- Déu enviarà un Messies per alliberar els jueus de la captivitat.
- 5.- La resurrecció tindrà lloc.
- 6.- Hi haurà un dia del Judici on Déu jutjarà bons i dolents.
- 7.- Existeix la glòria celestial.
- 8.- Existeix l'Infern.

La pràctica totalitat d'aquests articles, tret del punt 4, són compartits pels cristians, que sols difereixen en la qüestió del Messies. També existeixen diferències quant a la comprensió de Déu i la finalitat de la creació. El jueu manifesta la creença en un món ordenat a un fi; també admet la grandesa infinita de Déu, però afirma que és impossible saber exactament què és Déu com tampoc és possible saber què és l'ànima. Aquest coneixement només arribarà en la vida futura. Aquest desconeixement és voluntat de Déu, que volgué fer una diferència entre el món terrenal i el món futur, amb la qual cosa es palesa que l'abisme que ens separa de Déu és insalvable, tot i que la revelació del Sinaí va voler ensenyar-nos quina havia de ser la nostra conducta per tal de fer-nos-hi pròxims i complir la seva voluntat.

També hi ha disparitat entre jueus i cristians a l'hora de raonar sobre la naturalesa i l'origen del mal. El jueu, en ser interrogat sobre si Déu havia creat el mal, respon amb l'afirmació de l'existència de dos tipus de mal: el de culpa i el de pena. El mal de culpa és provocat per la falta de bondat i, per tant, com a deficiència, és creat. El mal de pena, que ve a ser el remordiment, prové de la justícia de Déu, i també és creat. Ateses aquestes consideracions, el mal és creat i prové en darrer terme de Déu.

El jueu introdueix el concepte d'eternitat limitada o *evum*: «una eternitat qui és apel·lada en latí *evum* e és eternitat qui ha començament e no ha fi»,⁹² creada per Déu que és ell mateix l'eternitat sense límit. Aquesta eternitat que té un principi afectaria els àngels i els éssers espirituals, entre els quals s'hi troba l'home, que han estat creats però que són immortals en tant que participen d'una mateixa naturalesa espiritual. D'aquí el concepte d'*evitern*.

Davant la pregunta del gentil sobre què feia Déu abans de la creació, la resposta del jueu pren derivacions cabalístiques: «Déus ha en si mateix obra eternal, amant e entenent si meteix, e gloriand en si meteix, e entenent totes coses.»⁹³ La precreació activa de Déu suposa una relació entre les dignitats, anterior a la realització històrica de la voluntat divina. L'obra que no és de si mateix ni en si mateix esdevé el món, segons el jueu de Llull: «mas obra qui

⁹² LLULL, OS, I, pàg. 151.

⁹³ LLULL, OS, I, pàg. 153.

no és en si mateix ni de si mateix, ço és lo món».⁹⁴ L'externitat de Déu és la creació, mentre que per a Llull l'acte més important d'aquesta externitat és l'encarnació.

Quan la conversa davalla a la consideració dels textos escrits, el jueu es fa portaveu de l'Antiga Llei, «la vella lig». Tot i admetent que Déu ha donat aquesta llei, i que és bona, el jueu del *Gentil* afirma: «lig de gràcia, la qual Déus donà a Moisès, profeta, en lo munt de Sinaí; en la qual lig són los deu manaments escrits, e ha molts d'altres manaments; e en la qual lig és estada revellada a Moisès la creació del món e lo començament dels sants pares».⁹⁵ Aquests «sants pares» són els patriarques, els mateixos que són evocats en el tractat de la Misnà anomenat *Pirquei Avot* ('Dites dels pares'), fundadors del corrent rabínic del judaisme. Si més no, la intenció de Llull en fer parlar així el jueu és obrir possibilitats noves en els continguts de la Llei, que no es limitaria a la llei escrita sinó que abastaria la totalitat d'allò que va ser comunicat a Moisès. Aquesta ampliació de continguts, on s'haurien revelat veritats sobre el Messies, hauria de facilitar la comprensió del cristianisme. Cal tenir en compte que la llei revelada a Moisès, segons el judaisme, conté la creació del món, tema entorn del qual va girar l'especulació cabalística. Aquesta és la interpretació que trobem al *Séfer icsirà*, un dels textos més antics de la càbala.⁹⁶ La declaració del jueu de Llull en referir-se a la Llei entén molt més que la Torà escrita, també hi va implícit el que no està escrit, però que s'inclou en la revelació, en una al·lusió a allò que deien els cabalistes que va ser comunicat a Moisès de «boca a orel·la» per Déu. És en aquest sentit que el jueu del *Gentil* sembla respondre tenint presents els plantejaments cabalístics que, com hem vist, també es troben en el *Kuzarí*.⁹⁷

Més endavant, el jueu afirma que, tant cristians com sarraïns, admeten la Llei: «Certa cosa és que los crestians e los sarraïns creen que Déu ha donada la lig a Moisès, e cascú ha creença que la lig nostra sia vera. Mas cor ells creen en altres coses qui són contràries a nostra lig, per açò, en quant creen ço qui a nostra lig és contrari, descreen nostra lig».⁹⁸ El savi jueu acusa de contradicció tant els cristians com els musulmans, ja que per llurs creences contradiuen l'essència de la llei mosaica. Les variacions parteixen de les diferents interpretacions, cosa que estava present en el pensament de Llull a l'hora de formular les distintes intervencions dels savis.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ LLULL, OJ, I, pàg. 158.

⁹⁶ N'existeix traducció catalana de Manuel Forcano: *Llibre de la Creació*, edició bilingüe, Fragmenta, Barcelona, 2012.

⁹⁷ Per a la relació entre filosofia, ciència i metafísica, vg. Yossef SCHWARTZ, «Zwischen Philosophie und Theologie im 12. Jahrhundert: Halevi, Ibn Daud und Maimonides» a M. LUTZ-BACHMANN, A. FIDORA & A. NIEDERBERGER (ed.), *Metaphysics in the 12th Century. On the Relationship Among Philosophy, Science and Theology*; Brepols, Turnhout, 2004, pàg. 113-135.

⁹⁸ LLULL, OJ, I, pàg. 158.

Un dels punts de més discrepància entre les creences és el que fa referència al Messies. En els fragments que s'hi refereixen, el jueu afirma que creu en la seva vinguda, però que l'objectiu d'aquesta només és un: alliberar el poble jueu de la captivitat. Per tant, nega la qualitat universal del messianisme cristià. Quant a la preeminència que ocupa la salvació del poble jueu, coincideix amb *El Kuzarí*, el discurs del qual gira entorn de la centralitat d'Israel en el conjunt de les nacions. Pel que fa a les qualitats humanes que haurà de tenir el Messies jueu, s'indica que serà un profeta i que es presentarà com l'enviat de Déu. El tema del Messies resulta molt complex perquè a les fonts bíbliques i rabíniques és una figura molt fosca. En els textos de Qumran, la figura messiànica fluctua entre diverses representacions: un Messies reial i sacerdotal, un altre en què aquestes dues condicions apareixen per separat, i finalment un Messies militar. No obstant això, és en la literatura apocalíptica on es troba més desenvolupada la idea messiànica, tot i que aquesta va ser àmpliament rebutjada per la tradició rabínica. Si més no, és en aquest context que es creà la idea d'un personatge individualitzat; encara que, a vegades, hom es referia a un període històric, l'era messiànica, on tothom seria lliure i no existirien les necessitats (és la idea que presenta ha-Leví en *El Kuzarí*). Aquest període de llibertat sense límits on tot serà permès ha de provocar —segons els rabins— l'extinció de les prohibicions i per tant el judaisme ja no tindrà sentit i desapareixerà. Veiem, doncs, que segons aquest pensament, l'aparició del Messies ha de comportar necessàriament la desaparició del judaisme com a religió. El creixement de les idees messiàniques va anar augmentant a mesura que la pressió cristiana era exercida contra els jueus; això va permetre que l'expulsió de 1492 fos interpretada com un període de prova abans de l'arribada del Messies, idea que venia acompanyada de tota casta de còmputos de caràcter esotèric.

El jueu de Llull atribueix al fet de viure en servitud la impossibilitat de complir com cal els manaments de la Llei: «per lo defalliment de nostres primers pares, e per la servitud en què som, no puscam bé tenir ni complir la lig que Déus nos ha donada».⁹⁹ Idea que també és present en el *Kuzarí*, on es parla de la necessitat del retorn a Israel per tal de complir amb plenitud la Llei. El jueu del *Gentil* parla de tres captivitats: «La una durà setanta ans e l'altra quantre-cents, mas aquesta [la tercera] ha més de mil dos-cents ans».¹⁰⁰ La primera es refereix a Babilònia, la segona a Egipte. La tercera no concorda amb la caiguda de Jerusalem a mans de Titus l'any 70 dC i possiblement fa referència a la data d'origen del cristianisme. El jueu de Llull comparteix la mateixa preocupació històrica que el del *Kuzarí*, on s'analitzen les edats d'Israel.

⁹⁹ LLULL, *OS*, I, pàg. 159.

¹⁰⁰ LLULL, *OS*, I, pàg. 160.

A l'article 5 del *Llibre del gentil*, el jueu parla de la resurrecció,¹⁰¹ i exposa que en el judaisme hi ha tres opinions:

1) Els qui neguen la resurrecció: «lo cors, per ço cor és de natura corrompable, no pot esser retornat en aquell esser meteix en lo qual és ans de la mort».¹⁰² Probablement es refereix als caraïtes (dels qui trobem una àmplia descripció en el *Kuzari*) i altres racionalistes que, tot partint de les ensenyances dels filòsofs grecs, negaven la resurrecció del cos i en alguns casos també la immortalitat de l'ànima, com era el cas dels antics saduceus, que representaven l'opinió contrària a la dels fariseus, els quals defensaren sempre l'existència després de la mort.

2) Una resurrecció amb posterioritat al Judici (o fi del món) en què es retrobaran els cossos amb llurs ànimes, i la vida terrenal prosseguirà en un estat beatífic, però idèntic, on hauran desaparegut les malalties, les guerres i totes les ocasions de pecar. Tots seran jueus i «hauran muller e infants, e menjaran e bouran, e no faran pecat, e en aquest estament estaran longament. Emperò dien e creen que temps vendrà que tuit morran [tots moriran] e d'aquí enant no serà resurecció e les ànimes d'aquells hauran glòria sens que'l cors no ressuscitarà».¹⁰³ És a dir, la resurrecció del cos serà temporal i per un espai de temps limitat que, una vegada transcorregut, la mort arribarà per a tothom. Després d'aquesta segona mort, sols ressuscitaran les ànimes i els cossos desapareixeran per sempre. Aquesta és l'opinió que el savi jueu diu que tenia abans de venir a la discussió i que, segons Ruiz Simon,¹⁰⁴ prové directament de la idea de Maimònides expressada en el *Tractat de la resurrecció*, obra de la qual no hi ha certesa d'autenticitat, però que en tot cas recolliria el pensament maimonidià sobre aquesta qüestió. La mort definitiva del cos està d'acord amb el que pensaven els sectors més racionalistes del judaisme i de l'islamisme que, tot i acceptar la vida futura i l'eternitat de l'ànima (pensament platonian), no veien possible la duració del cos més enllà de la mort.

¹⁰¹ En relació a aquest tema del *Llibre del Gentil*, vegeu Josep Maria RUIZ SIMON. «“En questa era yo ans que vengués en aquest loc”: Notes al *Llibre del gentil* a propòsit del canvi d'opinió del savi jueu sobre la resurrecció»; *Studia Lulliana* 104 (2009), pàg. 71-105, on demostra el deute de Llull amb Maimònides, juntament amb altres aspectes interessants de la polèmica.

¹⁰² LLULL, OS, I, pàg. 163.

¹⁰³ LLULL, OS, I, pàg. 164.

¹⁰⁴ RUIZ SIMON, «“En questa era yo ans que vengués en aquest loc”...».

3) Defensa d'un judici final i, una vegada realitzat, d'una separació entre bons i dolents: «los hòmens bons hauran glòria perdurable, e los mals hauran pena».¹⁰⁵ La pena però serà de dos tipus: una pena temporal (paral·lela a la del Purgatori¹⁰⁶ per als qui poden ser redimits) i una pena eterna (paral·lela a l'Infern) on romandran uns pocs el pecat dels quals és massa greu per ser perdonat: «alcuns hòmens romandran en infern per tots temps, e aquests són de poca quantitat de nombre, e són tan colpables que no són dignes que null temps lur sia perdonat».¹⁰⁷

Aquesta darrera opinió, tan propera a la que defensaven els cristians, és la que admet el savi jueu, el qual també afirma que «en esta opinió haja menys de jueus que en les altres opinions damunt dites»¹⁰⁸ és a dir, que representava un sector minoritari dintre del judaisme de l'època. Curiosament, el *Kuzarí* també defensava un sistema de càstig i recompensa amb posterioritat a la mort.

Pel que fa a la llengua hebrea, un dels temes cabdals en el *Kuzarí*, el savi jueu del *Gentil* afirma: «do nostre lenguatge e la nostra letra és en hebraic, e aquell no és tant en ús con esser sulia, e és abreujat per defalliment de ciència. E per açò nosaltres no havem tants de llibres en ciències de filosofia e d'altres coses con a nós seria mester.»¹⁰⁹ El jueu es queixa d'un defalliment de la llengua per falta d'ús, i també de l'escassa producció en hebreu de llibres de ciència. Aquesta opinió, però, no nega la realitat dels jueus medievals que adoptaven la llengua i part de la cultura del país on vivien, mentre que reservaven l'hebreu per a ús litúrgic. Si havien d'escriure sobre ciència o fer literatura també adoptaven la llengua del seu entorn tal i com hem vist en el *Kuzarí*, que va ser escrit originàriament en llengua àrab, com també les obres àrabs de Maimònides.

Tot i aquest desavantatge, el savi jueu confirma el valor de la ciència sagrada jueva: «una ciència és entre nós, qui és apellada Talmut, e aquella és gran e de molt gran expusició e de subtil».¹¹⁰ La grandesa del Talmud és tal, que «nos embarga a haver coneixença de l'altre segle».¹¹¹ És a dir, la vitalitat de la ciència talmúdica permet que la religió jueva segueixi viva i activa dintre de la història i que el poble jueu resisteixi els intents de conversió.

¹⁰⁵ LLULL, OS, I, pàg. 164.

¹⁰⁶ El Purgatori arrela en el cristianisme a final del segle XI. Vg. Jacques LE GOFF, *El nacimiento del purgatorio*, Taurus, Madrid, 1981.

¹⁰⁷ LLULL, OS, I, pàg. 164.

¹⁰⁸ LLULL, OS, I, pàg. 16

¹⁰⁹ LLULL, OS, I, pàg. 164.

¹¹⁰ LLULL, OS, I, pàg. 165.

¹¹¹ LLULL, OS, I, pàg. 165.

En l'article 6 el tema és el dia del Judici que el jueu admet, igual que el gentil, com una manifestació del poder i de la justícia de Déu en contra de la supèrbia i la injúria dels homes. Davant del problema que el gentil presenta sobre la invisibilitat de Déu, i que el dia del Judici no podrà ser vist per aquells que seran jutjats, el jueu respon confirmant aquesta invisibilitat divina però «més en així com se mostrà per alguna semblança visible a Moisès quan donà la llei vella, així, per alguna semblança que pendrà el dia del judici, es mostrarà a tot el poble quan darà sentència».¹¹² Aquesta afirmació permet al gentil d'observar que la semblança no serà Déu. El cristianisme (i, per tant, també Llull) tenien la resposta a aquest dilema, el dia del judici Déu es manifestarà a través de Jesucrist.

En l'article 7 el tema del Paradís serà provat amb «sis flors». En acabar l'exposició, el gentil demana al jueu si al Paradís hi haurà relacions sexuals entre homes i dones, i si l'home hi continuarà experimentant les mateixes necessitats biològiques de beure, menjar i dormir. En definitiva, si les coses que l'afecten en aquesta vida terrenal també l'afectaran en la vida paradisiàca. A tot això, respon el jueu amb una resposta que el situa vora l'espiritualitat defensada pels cristians, en el Paradís no hi haurà ni les necessitats ni les fragilitats de l'existència corporal:

Paraís no és loc de totes aqueixes coses que tu dius, cor en totes aquixes coses ha defalliment, e totes són donades a home en est món per ço que l'home pusca viure, e que lo món no peresca en humana espècia. On, sàpies per veritat que paraís és loc complit on ha compliment de tots béns, veent Déu [la visió de Déu és la recompensa]; de la qual vista hom ha tan gran compliment, que neguna d'estes coses temporals no és a hom necessària.¹¹³

Segons Bonner, citant Hillgarth, aquest era el punt de vista de Maimònides. Igualment el *Kuzarí* ofereix una visió espiritualitzada de la vida futura. El gentil, en canvi, gira l'argument i atorga a l'Infern les necessitats que no existiran en el cel, manifestant d'aquesta manera la «contrarietat» entre Paradís i Infern, cosa que també accepta el jueu. D'altra banda, si al Paradís hi hagués aliments, plaers sensuals, etc., tal i com defensen els musulmans, entraria en contradicció amb el gaudi de Déu, raó final de la creació, i que ha de ser suficient per a alimentar i complaure tots els desitjos humans.

En l'article 8 el tema és l'Infern. El jueu n'afirma l'existència, que considera necessària per tal de demostrar el poder de Déu. La tipologia infernal presenta el foc etern que crema

¹¹² LLULL, OS, I, pàg. 168.

¹¹³ LLULL, OS, I, pàg. 172.

els pecadors i afecta físicament els homes. Sembla que a l'espai infernal, s'hi donaran cita els quatre elements constitutius de la matèria però separadament: foc, aigua, terra i aire, exercint les seves qualitats sobre els condemnats que les patiran.

El gentil proposa la següent qüestió: si el pecat és finit, per què l'Infern no té fi? «Com lo pecat que l'home pecador fa sia termenat e finit en durament de temps, ¿com pot esser que ell, per aquell pecat, sostenga pena eternalment sens fi?»¹¹⁴ El jueu admet que aquest argument és defensat per alguns teòlegs jueus: «són molts jueus qui creen que la infernal pena haurà fi»,¹¹⁵ però ell, tot i ser jueu, no admet aquesta opinió i es decanta per la contrària: «Mas yo no són de lur opinió, ans creu que la infernal pena serà eternal.»¹¹⁶ Les raons que dóna són: 1) la manifestació del poder de Déu; 2) la llibertat: els homes que poguessin redimir llurs penes no haurien actuat en llibertat sinó coaccionats i, en no haver elecció, no hi pot haver glòria; 3) el concepte mateix de glòria: segons Llull, admetre els condemnats a la glòria minvaria el mateix concepte i restaria gràcia als qui l'han adquirida per elecció. En igualar-se condemnats i glorificats, quedarien equiparats en una reducció que limitaria la glòria dels qui l'aconseguien en vida a través de l'exercici de la llibertat.

Més endavant, el gentil demana al jueu la localització de l'Infern i el tipus de pena que s'hi imparteix, a la qual cosa el jueu respon que existeixen diverses teories entre el seu poble:

1) Uns creuen que l'Infern es troba en aquest món: «los uns creen que infern és en aquest món».¹¹⁷ Possible referència a la vall de l'Hinnon, situat als voltants de Jerusalem i al qual també s'hi refereix el *Kuzari*.

2) Altres defensen que està situat al bell mig de la terra: «los altres dien que és en lo mig loc de la terra»¹¹⁸ (concepció hel·lenitzant).

3) Altres el localitzen a l'aire: «los altres dien que és entre l'èter».¹¹⁹

4) Alguns afirmen que la situació de l'Infern és no poder veure ni percebre Déu: «los uns dien que infern no és altra cosa mas no veer Déu e considerar que han perduda la glòria e la vista de Déu»¹²⁰ (aquesta seria la posició de Maimònides).

5) La darrera opinió defensa la materialitat de l'Infern amb foc, glaç i patiments físics. Aquesta és la mateixa opinió que sostenia el catolicisme de l'època, i en la concepció de la qual es troben components de diferents cultures anteriors al cristianisme.

¹¹⁴ LLULL, OS, I, pàg. 173.

¹¹⁵ LLULL, OS, I, pàg. 173.

¹¹⁶ LLULL, OS, I, pàg. 173.

¹¹⁷ LLULL, OS, I, pàg. 175.

¹¹⁸ LLULL, OS, I, pàg. 175.

¹¹⁹ LLULL, OS, I, pàg. 175.

¹²⁰ LLULL, OS, I, pàg. 175.

Amb aquesta reflexió sobre l'Infern acaba l'exposició del jueu, el qual es complau d'haver fet concordar les seves opinions amb l'arbre: «Provat e demostrat havem com lo poble dels jueus han vera lig e són en via de veritat, segons que havem concordat nostres articles ab les flors dels arbres e lurs condicions.»¹²¹

Queda demostrat a través d'aquesta conclusió que els jueus comparteixen algunes veritats amb els cristians, les paraules del jueu s'avenen amb l'opinió de Llull sobretot quan diu que els jueus «han vera lig e són en via de veritat».¹²² És a dir, comparteixen arrels, però no han arribat fins a l'extrem de la veritat, ja que encara són «en via». Si més no, tot el raonament exposa la posició de Llull no adversa al judaisme en tant que comparteixen uns mateixos fonaments racionals de fe. Malgrat tot, la no-conversió serà interpretada com una ofensa, forma d'obstinació perversa segons la dialèctica de les controvèrsies, ja que la proximitat de creences fa més intolerable la permanència dels jueus en les seves antigues posicions.

Ens hem detingut en l'anàlisi del *Llibre del gentil* de Ramon Llull pel fet que el *Kuzarí* pot haver estat una de les influències més poderoses sobre aquesta obra cabdal del filòsof mallorquí. Aquesta possibilitat augmenta si tenim en compte que l'obra es trobava en les biblioteques dels jueus de la comunitat mallorquina, tal i com demostra l'inventari de Lleó Mosconi, jueu d'Òcrida al qual ens hem referit abans, la biblioteca del qual es va subhastar l'any 1375: a l'inventari apareix una traducció del *Kuzarí* a l'hebreu, amb molta probabilitat la d'Ibn Tibbon.

Pel que fa a una possible influència del *Kuzarí* entre els pensadors cristians posteriors, cal que ens referim a la revifalla dels estudis hebraics en la Itàlia del Renaixement, quan aquesta obra es va reeditar i comentar en els cercles jueus, tal i com hem vist anteriorment. A través d'aquesta via l'obra degué arribar als cabalistes cristians, que n'haurien fet ús ja sigui a través dels autors que en feren comentaris o bé mitjançant les fonts antigues on hi havia conceptes extrets de ha-Leví, tot i que sovint sense citar-ne la procedència. Per totes aquestes raons, el *Kuzarí* es pot considerar com un dels llibres jueus de més trajectòria dintre de l'occident jueu i cristià, la influència del qual es va mantenir viva en la sempre oberta polèmica entre religions.

¹²¹ LLULL, OS, I, pàg. 175.

¹²² LLULL, OS, I, pàg. 175.

Els articles d'aquest número 3 de la revista *Veus baixes*,
publicats al març de 2015,
amb ISSN 2254-5336,
es publiquen amb llicència Creative Commons:
se n'autoritza la reproducció sempre que se'n citi l'autor,
que sigui sense propòsits comercials
i que no se'n facin elaboracions derivades

